

Микола КОЗАК

ВІЙСЬКОВА СИСТЕМА ПЕРЕМИШЛЯ ТА ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ ЗА КНЯЖОЇ ДОБИ

Територія Перемишльської землі, на переконання більшості дослідників¹, формувалася в X ст. у зв'язку з процесами консолідації племінних союзів східних слов'ян, їхньої торговельної й неодмінної для епохи військової діяльності². Уже на X ст. терени навколо Перемишля виявилися включеними до сфери інтересів Польщі, Чехії, Угорщини й Київської держави³. Торговельні та військові зв'язки із останньою існували ще, як мінімум, на межі IX–X ст. Свідченням їх наявності спроможна виступити згадка про племена хорватів, що населяли терени на північ від Карпат до р. Стрий⁴, брали участь у поході на Візантію 907 р. як союзники київського князя⁵ та відіграли не останню роль у формуванні майбутньої Перемишльської землі. До орбіти Київської держави й складу володінь київської династії Перемишльська земля увійшла у результаті походу святого Володимира Великого (980–1015) “ку ляхом” 981 р.⁶

Кордони Перемишльської землі упродовж X–XI ст. встановилися по лінії пралісів у межириччі Віслока і Сяну на заході та по течії Стрия на сході. Північні межі прийнято визначати рікою Верещиця на Розточчі, приблизно вздовж північної границі сучасного Яворівського району Львівської обл. Межовим пунктом на півночі могла функціонувати місцевість “Ворота” неподалік сучасного с. Вороблячин Яворівського р-ну. Південними кордонами, найімовірніше, слугували передгір'я Карпат⁷ (Рис. 1).

Стратегічну роль цих територій визначало вже само їх розташування на межі з польськими володіннями на заході, Белзькою та Звенигородською землями на сході і Карпатами на півдні, які були плацдармом для угорських зазіхань, але водночас також зоною контактів на важливому для західноукраїнської історії княжої доби угорському напрямку. Однозначно зросла роль Перемишльської землі у військово-політичному протистоянні Київської держави і Польщі від початку XI ст., коли ці терени відвоював князь Ярослав Володимирович Мудрий (1019–1054) у військових походах 1030 і 1032 рр. невдовзі після їх недовготривалого захоплення військами польського князя Болеслава I (992–1025) у 1018 р.⁸ Саме тоді Ярослав

¹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 57–59; Ісаєвич Я. До питання про розселення східнослов'янських племен у X ст. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. 1964. № 6. С. 84–87; Рудий В. А. Перемишльська земля (IX – сер. XIV ст.). Тернопіль, 2003. С. 24–29.

² Ісаєвич Я. Перемишль і Перемиська земля: перші сторінки історії *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / Під ред. С. Забровного. Перемишль; Львів, 1996. С. 6–15.

³ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 23–43.

⁴ Ісаєвич Я. До питання про розселення... С. 84–87; Його ж. Перемишль і Перемиська земля... С. 11.

⁵ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва, 1998. Стб. 21.

⁶ Там же. Стб. 69.

⁷ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 24–25, 34–36.

⁸ Там само. С. 32–36; Ипатьевская летопись. Стб. 137.

Володимирович звів низку опорних пунктів включно з м. Ярослав, що стало важливим епізодом рубіжного значення у розбудові військової системи регіону⁹.

Говорячи про обороноздатність та воєнну систему Перемишльської землі, варто спершу пригадати ключову роль почасти успадкованої від попередньої епохи системи спеціальних укріплених городищ¹⁰. Оборонну функцію мали, перш за все, дитинці міст (Перемишль, Ярослав, Сянок, Городок та ін.)¹¹, садиби бояр та сховища для місцевих жителів на випадок небезпеки¹².

Значну частину оборонної системи поселень формували рови з валами. Останні часто зміцнювали дерев'яні каркаси, а також кам'яні кладки. Рідше побутували дерев'яні й кам'яні вежі¹³.

Географічним та адміністративним центром Перемишльської землі було місто Перемишль, розташоване на обох берегах р. Сян (головна історична частина на правому березі) на території сучасного Перемишля (Підкарпатське воєводство, Польща). Місто було потужним ремісничим і торговельним центром. Через Перемишль проходив важливий шлях із Києва на Регенсбург¹⁴. Також на південь від міста знаходилось важливе розгалуження доріг до Угорщини, через Сянок – один з головних опорних пунктів Перемишльської землі на півдні.

Відштовхуємося від того, що маємо недостатньо інформації стосовно оборонних укріплень княжого Перемишля, головнo з огляду на явну тенденційність у цьому питанні польських дослідників і визначену нею сумнівність оприлюднених результатів їхніх пошуків та поширену некоректність пропозитованих при цьому інтерпретацій¹⁵.

Відомо, що найкраще укріпленою частиною городища був дитинець на Замковій горі площею в 1 га¹⁶, відгороджений 5-метровим валом з напільного боку. Вал мав дерев'яні конструкції на зразок клітей. Найраніші укріплення дитинця, за висновками польських авторів, датуються пізнім X ст. і мають сліди спалення, яке, очевидно, сталося під час згаданого літописного походу київського князя Володимира Святославовича 981 р.

⁹ Исаевич Я. Д. О древнейшей топонимике Прикарпатья и Верхнего Побужья *Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси*. Киев, 1980. С. 77.

¹⁰ Филичук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. Львів, 2014.

¹¹ Рудий. В. Города й укріплені пункти Перемишльської землі в системі оборони Руської держави *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 6. Львів, 2003. С. 140.

¹² Там само. С. 139–161.

¹³ Рожко М. Оборонно-житлові вежі в системі укріплень Галицько-Волинського князівства Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. Чернівці, 1997. С. 149–156.

¹⁴ Рудий В. Города й укріплені пункти... С. 140.

¹⁵ Лукомський Ю., Петрик В. Історико-архітектурна реконструкція княжого замку в Перемишлі *Перемишль і Перемиська земля...* С. 20–21. Про безперечну відверту тенденційність польських археологічних та історичних досліджень княжого Перемишля писалося неодноразово, див., зокрема: Александрович В. "Przemyśl wczesnośredniowieczny": "труднощі" польської історії та археології на тлі "успіхів" у "zacieraniu ukraińskich śladów" [Рец. на кн.:] *Przemyśl wczesnośredniowieczny* / Redakcja naukowa Ewa Sosnowska (Origines Polonorum. – Т. 3). – Warszawa, 2010. 482 s., il. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2012. С. 315–340; Дибя Ю. Найстарша архітектурна спадщина Перемишля у новішому освітленні польських дослідників [Рец. на кн.:] *Pianowski Zbigniew, Proksa Michał. Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006*. – Rzeszów: Wydawca Mitel, 2008. – 130 s., il. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 254–269; Александрович В. Діалектика сказаного і замовчаного: княжий Перемишль на сторінках новішої польської історії міста (див. у цьому вип., с. 229–265).

¹⁶ Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды) / Отв. ред. А. П. Черныш. Киев, 1990. С. 103.

¹⁷ Лукомський Ю., Петрик В. Історико-архітектурна реконструкція... С. 18.

Рис. 1. Пермишльська земля IX–XIV ст. (за В. Рудим)

Очевидно, функцію останньої лінії оборони Перемисьля виконувала вежа в одному з південних кутів чотирикутного в плані, укріпленого валом дитинця¹⁷. В'їзд на замковий двір обороняла інша вежа, варто гадати, збудована в одній суцільній лінії з лінією дерев'яних стін-городнів¹⁸.

Можна припустити, що важливу роль при обороні Перемисьля відігравали два менших городища, розташованих на підвищених частинах рельєфу обабіч Сяну¹⁹. Василь Рудий називає їх сторожовими пунктами²⁰. Можливо, вони мали приймати перший натиск ворога. Водночас, за аналогіями, наприклад, із літописним Буськом, ці городища могли слугувати укріпленими боярськими або княжими резиденціями²¹. Правдоподібно власне про одне з них йдеться у літописній розповіді про пограбування замиського двору князя Володимирка Володаревича під час військових дій 1152 р., де фігурує «дворъ . кнѣжъ внѣ города . на лузѣ надъ рѣкою надъ Саномъ»²².

Варто згадати, що укріплення Перемисьля неодноразово успішно витримували облогу. Вперше це зафіксовано 1077 р., коли, за словами хроніста Яна Длugoшa, Перемисьль, обложений військами польського короля Болеслава Смялого (1076–1079), упродовж місяців не здавався і був змушений піддатися лише через нестачу води. Водночас укріплення поляки здобути так і не змогли²³.

¹⁷ Там само. С. 24.

¹⁹ Рудий В. А. Перемисьльська земля... С. 61.

²⁰ Його ж. Города й укріплені пункти... С. 143.

²¹ Терський С. Археологія доби Галицько-Во-

линської держави. Київ, 2014. С. 96.

²² Ипатьевская летопись. Стб. 449.

²³ Пастернак Я. Княжий город Перемисьль – західний бастион України. Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. С. 12; Андрусак М.

Вдруге Перемишль зазнав облоги угорського війська у 1099 р., коли місто так само витримало, а вороже військо було розбите не без допомоги половців і волинського князя Давида Ігоревича, що в міжусобній війні перейшов на сторону князів Ростиславовичів²⁴. Літописець емоційно повідомляє про цю подію, як руські сили “збили угрів у товп, “як ото сокіл галок збиває”, і побігли угри, і багато втопилось у р. В’ярі, а інші в Сяні. Руські дружини гнали ворогів два дні, було знищено значну кількість ворожого війська – “сорок тисяч”²⁵. Звісно, кількість полеглих немало перебільшена супроти можливого за того часу, однак згадані епізоди 1077 і 1099 рр. показують таки достатню укріпленість Перемишля.

Крім того, в подіях боротьби між галицьким князем Володимирком Володаревичем (1141–1153) і київсько-угорською коаліцією на чолі з Ізяславом Мстиславовичем (1151–1154) та Гейзою II Арпадом (1141–1162) у 1152 р. місто взагалі уникло штурму²⁶. З відступом князя Володимирка після поразки до Перемишля переможці пограбували згаданий княжий двір (за межами міста)²⁷, проте не намагалися штурмувати сам Перемишль, що також може свідчити про значне на той час його укріплення.

У 1245 р. серце Перемишльської землі – столиця Перемишль та місто Ярослав дещо на півночі опинилися у центрі військових дій між князями Данилом та Васильком Романовичами й угорсько-польським військом, об’єднаним із силами князя Ростислава Михайловича. Перейшовши Карпати і маючи у своєму розпорядженні пороки, його об’єднане військо тривалий час не наважилось штурмувати укріплення Перемишля і було змушене рушити на північ, у сторону Ярослава, де під прикриттям укріплень військо Романовичів здобуло блискучу перемогу²⁸.

Необхідно зауважити, що багато укріплених пам’яток Перемишльської землі функціонували ще раніше, в племінний період і датуються, здебільшого, початком XI ст. (горішня межа), що дещо суперечить уявленню про тотальне руйнування племінних структур під час походів 981 і 993 рр.²⁹ До таких належать Рокитно II³⁰ та Добростани³¹ на Розточчі (X – перша половина XI ст.) й синхронне їм городище в Солонському на правобережжі Дністра³².

Перемишль в історії України до 1918 р. *Перемишль... С. 28; Długosi J. Senioris Canonici Cracoviensis. Opera omnia / Cura A. Przezdziecki. Cracoviae, 1873. Т. 10. Р. 340–349; Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 33.*

²⁴ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 37.

²⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 248. Докладніше про цю битву див.: *Войтович Л. Битва під Перемишлем у 1099 р. Український альманах. 1999 рік / Відп. ред. С. Заброварний. Варшава, 1999. С. 105–110.*

²⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 446–449.

²⁷ Погоральський Я. До локалізації двох літописних пунктів XII–XIII ст. на території Перемишльської землі *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 16. Дрогобич, 2012. С. 33–37.

²⁸ Перебіг подій докладно описано: *Ипатьевская летопись. Стб. 799–801. Пор.: Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 52–53; Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 200–201; Петегу-*

*рич В. Битва під Ярославом 1245 року: археологічний коментар до літописної розповіді *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w. (Colloquia Russica. Series II, t. 1) / Red. V. Nagirnyj, T. Pudłocki. Kraków, 2013. S. 113–123; Федорук А. Ярославська битва 1245 року: реконструкція вирішального зіткнення у боротьбі за “галицьку спадщину” *Przemysł i ziemia przemyska... S. 125–143.***

²⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 69, 106–107.

³⁰ Шишак В., Погоральський Я., Ляска В. Городище X–XI ст. Рокитне II на Розточчі *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 16. Львів, 2012. С. 307–330.

³¹ Ляска В. Розвиток поселенської структури Равського Розточчя у IX–XIII ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 11. Львів, 2008. С. 80.

³² Ляска В., Миська Р., Погоральський Я. Верхньодністерське Підгір’я у X–XIV ст. *Przemysł i ziemia przemyska... S. 13.*

Подібне планування оборонних укріплень, а саме характерна багатолінійна структура зовнішніх валів, відоме з багатьох синхронних пам'яток³³ – Пліснеська, Крилоса, Стільського³⁴.

Військову систему Перемишльської землі з X–XI ст. формували укріплені городища, які подекуди зберігали риси давнішої племінної поселенської структури³⁵. Оборонні пункти станом на XI–XIII ст. – це князівські фортеці та городища (сторожові пункти)³⁶, що виникали з урахуванням функції контролю над торговельними та військово-стратегічними шляхами і мали різні планувальні структури й типи конструкцій оборонних ліній³⁷.

Одним із регіонів Перемишльської землі зі стратегічним значенням було Розточчя, яке лежало на перетині шляхів з Белзькою землею на півночі та Звенигородською на сході. На території Східного “Равського” Розточчя з X–XI ст. виникають Малі Грибовичі, Завадів, Страдч, Щекотин³⁸. На території Західного – Немирів, Вороблячин, Потелич³⁹.

Як вказував Віталій Ляска, укріплені городища Розточчя в XI ст. розвиваються у напрямі бургівської системи⁴⁰, тобто князівських укріплених пунктів на перетинах торговельних шляхів. На сьогодні нез'ясованими залишаються долішні часові межі таких городищ⁴¹, які приблизно охоплюють період XI–XII ст. Горішня межа їх історії також не є однаковою. Для прикладу, Щекотин існував до XIII ст.⁴², а Малі Грибовичі до XII ст.⁴³, укріплення літописного Телича, що поблизу Вороблячина, за свідченням Ісидора Шараневича, збереглися навіть у XV ст. і контролювали шлях до Надсяння⁴⁴.

Оборонні об'єкти Перемишльської землі на Розточчі мають чіткий функціональний розподіл. Відтак, городища західного Розточчя, такі як Немирів, Вороблячин, Потелич (літописний Телич), були сторожовими пунктами для контролю над шляхом із Побужжя та Волині до Прикарпаття і Надсяння⁴⁵.

Ключовим серед них було городище у Вороблячині, яке, за однією з версій, у літописі згадується під назвою “Ворота” у 1266 р.⁴⁶ Тут, з огляду на стратегічні умови місцевості, – “через тісноту свою”⁴⁷ зазнав поразки князь Шварно Даниловичу 1266 р. від польських військ. Це вкотре засвідчує значення Вороблячина як одного з головних стратегічно-оборонних пунктів на північно-східних рубежах Перемишльської землі. Археологічні дослідження показали, що городище характеризує складна оборонна структура з трьома лініями валів, ровом та двома вежами⁴⁸.

На східному Розточчі розташовувалося декілька укріплених князівських фортець, зокрема Страдч і Щекотин. Останній з них мав укріплений валом та

³³ Ibidem. S. 14.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ляска В. Розвиток поселенської структури... С. 86.

³⁶ Там само. С. 93.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. С. 87.

³⁹ Там само. С. 91.

⁴⁰ Там само. С. 87.

⁴¹ Там само. С. 85–86.

⁴² Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 68–69.

⁴³ Ратич А. А. Городища Росточья *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1962. Вып. 12. С. 87–91.

⁴⁴ Szaraniewicz I. *Potylicz Słownik geograficzny Królestwa Polskiego o innych krajów słowiańskich*. T. 8. Warszawa, 1887. S. 883.

⁴⁵ Ляска В. Розвиток поселенської структури... С. 91.

⁴⁶ Рожко М. Ф. Карпатські шляхи та їх оборона *Український історичний журнал*. Київ, 1990. № 10. С. 87; *Його ж*. Архітектура та система оборони Українських Карпат у княжу добу. Львів, 2016. С. 28.

⁴⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 866–867.

⁴⁸ Пелешишин М. А., Касюхнич В. В., Рудий В. А. Розкопки літописного урочища “Ворота” на Яворівщині *Studia Archaeologica*. Вип. 1. Львів, 1993. С. 72–73.

ровом дитинець й два додаткові оборонні рубежі з ярів та ровів із південного боку й зі сторони посаду⁴⁹ (Рис. 2).

Завадів і Малі Грибовичі були укріпленими поселеннями, покликаними контролювати рубежі Перемишльської та Волинської земель, а також шлях на галицькі городи⁵⁰. За припущенням В. Ляски, після піднесення значення Львова як центру Галицько-Волинської держави ці поселення втратили свою роль⁵¹.

Північно-західні рубежі Перемишльської землі контролювали городища Ряшів (сучасний Жешув) та Переворськ (сучасний Пшеворск), обидва на території Польщі, які знаходилися на західному відтинку шляху від Ярослава⁵². Відомо, що останнє було укріпленим з одного боку високим мисом р. Млечки, а з іншого – валом, під час дослідження якого виявлено сліди дерев'яних клітей⁵³.

Городище Переворськ фігурує у літописі під 1281 р. в описі війни між перемишльським князем Левом Даниловичем і польським князем Лешком Чарним (1279–1288): місто не вистояло і багато його мешканців було тоді вбито⁵⁴.

На північному шляху від Перемишля розташовувався літописний Ярослав, займаючи територію над давнім руслом р. Сян, із трьох сторін захищений схилом, а з четвертої – ровом та валом⁵⁵. Доповнював оборонне пасмо таких городищ північної частини Перемишльської землі Любачів, розташований поблизу р. Любачівки, захищений її руслом зі сходу, а з півдня і заходу – болотистою долиною⁵⁶.

На шляху на схід від Перемишля знаходилися значні оборонні пункти, такі як Вишня (сучасна Судова Вишня, на території якої виявлено два укріплені городища XI та XIII ст.)⁵⁷, та Городок (XI–XIV ст.)⁵⁸, два укріплені валами округлі городища поблизу с. Кавське Стрийського р-ну Львівської обл., датовані XII–XIII ст.⁵⁹

Чи не найцікавішим оборонним об'єктом східних рубежів землі є городище XIII–XIV ст. поблизу с. П'ятничани Жидачівського р-ну Львівської обл.⁶⁰ При дослідженнях 1980 р. тут виявили сліди кам'яної вежі, схожої, як тоді видавалося, до тих, що відомі з писемних та археологічних джерел у волинських містах⁶¹. Датування вежі XIV ст. засвідчує важливість шляху з середнього Подністров'я і в пізніший період існування Галицько-Волинської держави.

Складнішою видається поселенська структура і архітектура південних рубежів Перемишльської землі, де укріплені городища розташовувалися, головним чином, на Посянні та південних шляхах Прикарпаття. Це пов'язано з тим, що крізь Карпати проходила низка шляхів⁶², які з'єднували Перемишльську землю із Угорщиною та Подунав'ям і далі – Візантією.

⁴⁹ Ляска В. Розвиток поселенської структури... С. 88.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Рудий В. Городи й укріплені пункти... С. 146–147.

⁵³ Там само. С. 147.

⁵⁴ Іпат'євська летопись. Стб. 882.

⁵⁵ Рудий В. Городи й укріплені пункти... С. 147–148.

⁵⁶ Там само. С. 148.

⁵⁷ Там само. С. 153–154.

⁵⁸ Там само. С. 154.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Рожко М. Ф. Архітектура... С. 171.

⁶¹ Малевская М. В., Кос А. И., Рожко М. Ф., Шолохова Е. В. Архитектурно-археологические исследования во Львове и Львовской области. *Археологические открытия 1978 г.* Москва, 1979. С. 360–362. Найдокладніше про неї див.: Пишк В. Надбрамна вежа укріплення у селі П'ятничани на Львівщині. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). Т. 241: Праці Археологічної комісії. Львів, 2001. С. 451–473.

⁶² Миська Р. Середньовічні шляхи в Українських Карпатах (стан та перспективи дослідження) *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 17. Львів, 2013. С. 45–59.

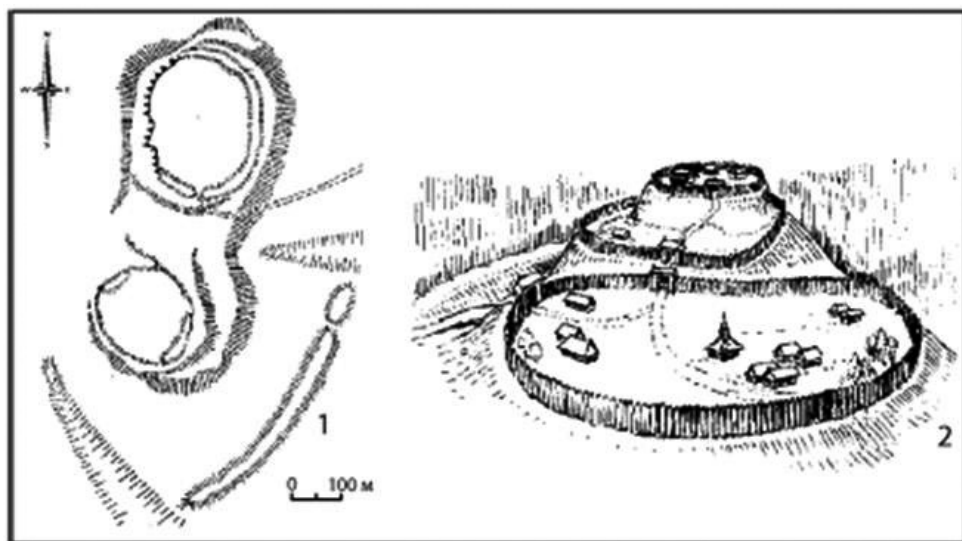

Рис. 2. План укріплень городища літописного Щекотина (За Р. Чайкою)

Групи укріплених городищ локалізуються на південних шляхах від Перемишля до Ужоцького, Лупківського та Верецького перевалів⁶³. Як стверджував Михайло Рожко, Карпатами проходила система оборонних укріплень через прохідні місцевості, шляхи, долинами рік та через перевали. Це відобразилося також у джерелах, таких як “Слово о полку Ігоревім” (кін. XII ст.), де йдеться про діяльність галицького князя Ярослава Осмомисла (1153–1187), ніби він “підпер гори угорські залізними полками, ... зачинив ворота на Дунаї”⁶⁴, та в західноукраїнському літописі XIII ст., де під 1231 р. згадуються “Ворота Угорські” в районі Сяноку, до яких князь Данило Романович переслідував заколотників і князя Олександра Всеволодовича⁶⁵. Пригадаймо, що такий же пункт під назвою “Ворота” відомий, як зазначено, й на північно-східних рубежах землі в Вороблячині на Розточчі. Отже, йдеться про свого роду застави, укріплені пункти на єдиних прохідних шляхах, які не можна було обійти.

Окрім самих застав, у Прикарпатті і в Карпатах існувала ціла мережа укріплених городищ, які охороняли шляхи та переправи. М. Рожко переконливо спростував міф про освоєння карпатських пусток щойно в XIV ст., наводячи цілі групи взаємопов’язаних укріплень на карпатських шляхах уже за княжої доби⁶⁶.

У межах і околицях сучасного Верхнього Синьовидного Сколівського р-ну Львівської обл., яке тоді знаходилося на перехресті шляхів на південь долинами річок, крізь карпатські перевали до Угорщини, існувало цілих чотири оборонних об’єкти: оборонний вал та укріплені городище, монастир і городище-сховище⁶⁷. Вказаний монастир Богородиці згаданий у літописі при

⁶³ Рожко М. Ф. Карпатські шляхи... С. 67; Рудий В. Городи й укріплені пункти... С. 157.

⁶⁴ Рожко М. Ф. Карпатські шляхи... С. 86–87.

⁶⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 746. Пор.: Рож-

ко М. Ф. Карпатські шляхи... С. 87.

⁶⁶ Рожко М. Ф. Карпатські шляхи... С. 86–79.

Його ж. Архітектура... С. 27–44.

⁶⁷ Його ж. Архітектура... С. 33–45.

поверненні князя Данила Романовича на зворотному шляху з Угорщини наприкінці 1240 р.: саме тут він зустрів біженців від татар⁶⁸.

До укріплених пунктів Перемишльської землі на карпатських шляхах необхідно віднести також Грьозову, де виявлено сліди вежі-донжона. На думку М. Рожка, її прийнято вважати укріпленою лицарською садибою, вежа якої поєднувала оборонні, житлові і господарські функції⁶⁹. Подібна вежа займала центральне місце в укріпленнях городища в урочищі Спалисько на Старосамбірщині, датованому X–XI ст. Рештки оборонної вежі в комплексі з валом та яром відомі і в знаному історичному селі Спас того ж району⁷⁰. Проте найпотужнішим укріпленням пунктом тут була унікальна наскельна фортеця Тустань в сучасному с. Урич, яка не втрачала свого значення аж до XVI ст.⁷¹

Крім того, в окрему групу варто виділити укріплені поселення із уже відзначеними оборонними вежами з аналогами на Волині. Такими на території Перемишльської землі були згадані Вороблячин (Розточчя, вказана літописна місцевість “Ворота”)⁷² та зазначене городище з вежею у с. Пятничани на Жидачівщині. Очевидно, найдавніші дерев’яні вежі знаходилися у Судовій Вишні⁷³ та на городищі в уже пригаданому урочищі Спалисько неподалік г. Радич Старосамбірського р-ну Львівської обл.⁷⁴, датовані в межах X–XI ст.

Мережа укріплених пунктів Перемишльської землі відповідає також певній специфіці ландшафту, що знайшло відображення у топографії більшості укріплених пунктів землі, особливо на її північно-східних (Розточчя), та південних (Передгір’я Карпат) рубежах. Там оборонні споруди, вали та рови, як правило, зводилися тільки з незахищених природним способом сторін (напільного боку), що давало змогу максимально концентрувати сили оборонців і максималізувати потенційну обороноздатність.

Показово також, що укріплені городища розміщували групами для захисту і контролю кордонів, шляхів, переправ. Деякі з менших поміж ними могли виконувати функцію сторожових пунктів (передавати сигнал) та приймати на себе перший натиск, на такий спосіб розпорошуючи сили ворога. Наприклад, можна вказати згадані невеликі городища по берегах р. Сян неподалік Перемишля.

На межі XI–XII ст. Перемишльська земля потрапляє в епіцентр міжусобних конфліктів, а впродовж 1084–1141 рр. функціонує як незалежне князівство, що, якнайочевидніше, не могло не відобразитися на військовій системі краю. Можна припустити максимальну консолідованість оборонної системи Перемишльської землі за часів правління тут династії Ростиславовичів, які апелювали до підтримки місцевого боярства⁷⁵. У період від 1084 по 1141 р. із появою Ростиславовичів, які перетворили Перемишльську землю на своє удільне

⁶⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 787; Крип’якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу *Записки Чина святого Василя Великого*. Т. 2, вип. 1–2. Жовква, 1926. С. 96.

⁶⁹ Рожко М. Ф. Архітектура... С. 36–38.

⁷⁰ Там само. С. 170.

⁷¹ Йоко ж. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. Київ, 1996.

⁷² Ипатьевская летопись. Стб. 865–867; Пелешишин М. А., Касюхнич В. В., Рудий В. А. Розкопки... С. 72–73.

⁷³ Ратич О. О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості *Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час*. Київ, 1976. С. 159.

⁷⁴ Чайка Р. Городища і замчиська в передгір’ї Східних Карпат *Еволюція розвитку слов’янських гравів VIII–XIV ст. у передгір’ї Карпат і Татр*. Львів, 1994. С. 36–37.

⁷⁵ Ісаєвич Я. Галицько-Волинська держава. Львів, 1999. С. 15.

князівство, зазначена структура функціонувала незалежно⁷⁶. Відтак, вона спрямовувалася на контроль та укріплення усіх кордонів.

Значна військова активність тодішніх перемишльських князів скеровувалася як проти руських князів, так і на укріплення західних меж⁷⁷. Військові походи до Польщі тоді мали прикордонний характер⁷⁸.

У середині XII ст., а саме від 1141 р., Перемишль втрачає давнішу провідну політичну роль у Прикарпатті, головно через піднесення Галича як нового торговельного і політичного центру⁷⁹ та територіальну близькість до Польщі, що передбачало постійні військові дії.

Окрім розглянутої мережі фортифікацій, про військову систему свідчать також археологічні знахідки зброї та спорядження вершника. Вони можуть бути слідами військових дій, відображенням місцевого комплексу озброєння, іноземних запозичень, торговельних зв'язків та ремісничого потенціалу.

З оборонних об'єктів Перемишльської землі походить значна кількість знахідок холодної зброї. Переважно, це масова зброя, така, як бойові сокири та наконечники списів. Проте відомі також поодинокі доволі рідкісні предмети озброєння. Наприклад, у Жешуві віднайдено меч⁸⁰, а в Судовій Вишні – перехрестя кочівницької шаблі⁸¹. З терену наскельної фортеці Тустань відомий ще також невеликий фрагмент кольчуги⁸².

Варто відзначити, що знахідки озброєння X–XIV ст. з території Перемишльської землі мають певну географічну диспропорцію між її територіями в межах сучасної України та Польщі на користь останньої. Ця нерівномірність є штучною, і пояснюється, хіба, недостатньою зацікавленістю дослідників такими предметами та їхнім подальшим вивченням⁸³, як і водночас також станом археологічного дослідження самих територій.

Найчисленнішою групою знахідок озброєння є далекобійна зброя: наконечники стріл для лука та болти арбалетів⁸⁴.

Наконечники стріл для луків розподіляються на черенкові і втулкові. Черенкові водночас поділялись на низку типів. Серед них – листоподібні, відомі з Перемишля⁸⁵, датуються у межах IX–X ст., ромбоподібні, X–XI ст., відомі з Судової Вишні і Тустані⁸⁶. Крім них, знані ще так звані зрізані наконечники, призначені для нанесення широких ран м'яких тканин воїнів, а також ураження коней. Знахідки цього зразка засвідчені на території Перемишля та Судової Вишні⁸⁷. Відзначено їхні аналогії зі всієї Русі, датовані XI–XIII ст.⁸⁸

⁷⁶ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 36–43.

⁷⁷ Там само. С. 38–41. Найдокладніше див.: Войтович Л. Початки Перемишльського князівства (див. у цьому збірнику, с. –).

⁷⁸ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 40.

⁷⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 308.

⁸⁰ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 106.

⁸¹ Там само; Терський С. Середньовічні археологічні пам'ятки у Судовій Вишні на Львівщині: історія та перспективи дослідження *Historical and cultural studies*. Vol. 2, num. 1. Львів, 2015. Р. 99.

⁸² Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 108.

⁸³ Котовіч П. Н. Стан та перспективи досліджень пізньосередньовічного озброєння Черво-

ної Русі *Історія давньої зброї. Дослідження 2018: збірник наукових праць Третньої міжнародної зброєзнавчої конференції, Київ, 12–14 червня 2018 р.* / Ред. М. Ф. Дмитрієнко. Київ, 2020. С. 121.

⁸⁴ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 107; Рожко М. Зброя дальнього бою стародавньої Тустані (наконечники стріл лука та самостріла (арбалета) ЗНТШ. Т. 241. С. 287–311.

⁸⁵ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 107.

⁸⁶ Там само. С. 107.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Медведев А. Ф. Оружие Новгорода Великого *Труды Новгородской археологической экспедиции*. Т. 2 (Материалы и исследования по археологии СССР. № 65) / Под. ред. А. В. Арциховского, Б. А. Колчина. Москва, 1959. С. 149.

Бронебійні наконечники відомі з Вороблячина, Перемишля, Судової Вишні і датуються за аналогіями в тих самих межах; вони призначалися для пробивання кольчуги та обладунку⁸⁹.

Втулкові наконечники поділялися на двошипні та листовидні. Перші використовувалися проти незахищених обладунком противників. Вони визначені в межах X–XIV ст. та належать до багатьох згаданих пам'яток⁹⁰.

Значну кількість зброї виявлено у Сяноку. Це колекція наконечників стріл⁹¹ як залізних, так і кістяних, та болтів для арбалетів⁹², датованих, переважно, в межах XII–XIV ст. На території сусідньої Білої Гори на протилежному березі р. Сян віднайдено декілька фрагментів пластинчатого обладунку XII–XIII ст.⁹³ та добірка стріл для луків і арбалетів⁹⁴, а також бойова сокира⁹⁵.

Значна колекція зброї походить із Трепчі дещо на північ від Сянока й репрезентована декількома предметами одного скарбу IX–X ст. (сокира, чекан)⁹⁶ та низкою знахідок звичної для Прикарпаття і Волині наступальної зброї, такої, як два фрагменти бронзових кістенив XII–XIII⁹⁷ та XI–XIII ст.⁹⁸, фрагменти списа⁹⁹ й рештки кольчуги XII–XIII ст.¹⁰⁰

Значну увагу привертають також рідкісні об'єкти довгої клинкової зброї. Знахідки мечів відомі з Радимно та Ряшева. Мечі з Радимно репрезентують, по-перше, ранні типи побутування мечів X–XII ст. як, для прикладу, перший екземпляр XI–XII ст.¹⁰¹ Вони поширені на всій території Європи, адже це типові мечі епохи вікінгів із масивним верхів'ям та невеликою хрестовиною. По-друге, це також і пізні знахідки, характерної для XIII–XV ст. чималої довжини, з масивним перехрестям, як другий екземпляр XIII–XIV ст.¹⁰²

Шаблі – прикметно кочівницька зброя – відомі з Судової Вишні¹⁰³ та Радимно¹⁰⁴. Обидві вони датуються X ст., а їхнє кочівницьке походження не викликає сумніву.

У межах самого Перемишля віднайдене озброєння зафіксовано порівняно нечасто, головню, це вироби IX–X ст.¹⁰⁵

Серед згаданих предметів особливої уваги заслуговують зразки зброї дальнього бою, як наконечники стріл від луків та болтів для арбалетів. Знахідки болтів засвідчують значне поширення цієї зброї в Галицькому князівстві загалом і Перемишльській землі зокрема. Це пояснюється тим, що арбалет мав найбільше побутування власне як засіб оборони укріплень і був перейнятий із Західної Європи орієнтовно в XII ст.¹⁰⁶

⁸⁹ Медведев А. Ф. Оружие... Ручное метательное оружие (Лук и стрелы, самострел). VIII–XIV вв. Москва, 1966. С. 166; Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 107. Рис. 17, 19.

⁹⁰ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 107.

⁹¹ Kotowicz P. N. Wojowie i rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim. Sanok, 2004. S. 40–41. Kat. nr 154–156.

⁹² Ibidem. Kat. nr 157–159. S. 41.

⁹³ Ibidem. Kat. nr 161–165. S. 41–42.

⁹⁴ Ibidem. Kat. nr 166–173. S. 42.

⁹⁵ Ibidem. Kat. nr 175. S. 43.

⁹⁶ Ibidem. S. 44–45.

⁹⁷ Ibidem. Kat. nr 197. S. 45.

⁹⁸ Ibidem. Kat. nr 198. S. 45.

⁹⁹ Ibidem. Kat. nr 199. S. 45.

¹⁰⁰ Ibidem. Kat. nr 200, 202. S. 45, 46.

¹⁰¹ Ibidem. Kat. nr 125. S. 36.

¹⁰² Ibidem. Kat. nr 126. S. 36–37.

¹⁰³ Терський С. Середньовічні археологічні пам'ятки... С. 97–98; Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3: Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. Археология СССР. Свод археологических источников / Под общ. ред. Б. А. Рыбакова. Москва; Ленинград, 1971. С. 17.

¹⁰⁴ Kotowicz P. N. Wojowie i rycerze. Kat. nr 128. S. 37.

¹⁰⁵ Ibidem. S. 35–36.

¹⁰⁶ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие... С. 92; Пивоваров С. В. Арбалетное озброєння в середньовічних старожитностях Буковини Вісник Національного університету "Львівська політехніка". № 502: Держава та армія. Львів, 2004. С. 25.

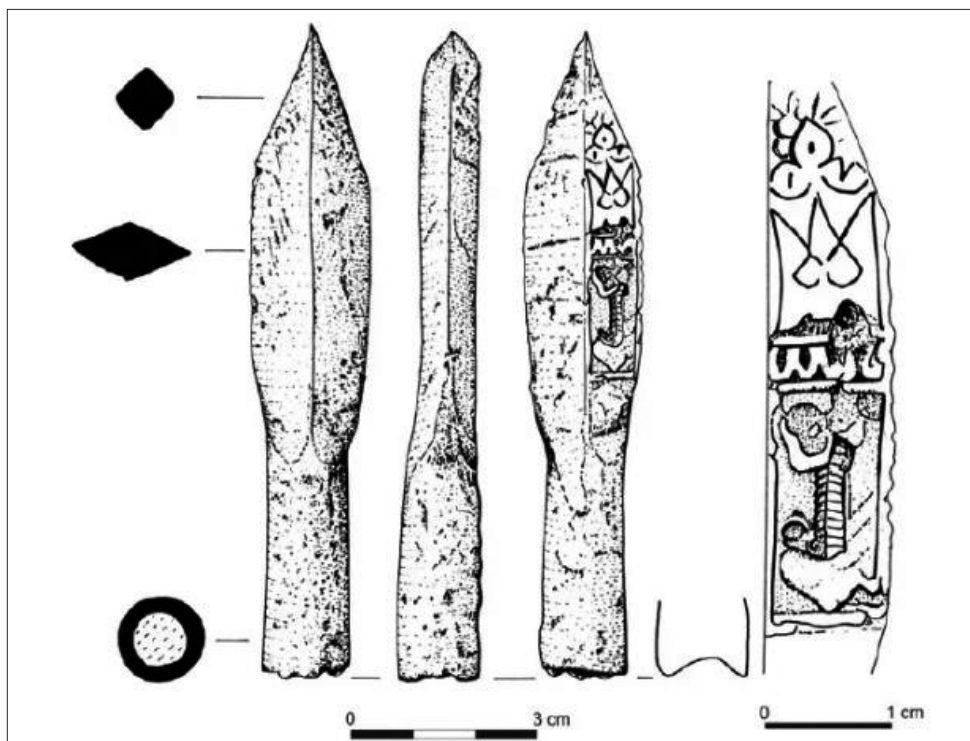

Рис. 3. Прикрашений наконечник арбалетного болта з Кросна
(за П. Н. Котовічем)

Значна колекція наконечників стріл та болтів виявлена в Уричі в околицях наскельної фортеці Тустань. Привертає увагу широка типологізація зібраних тут стріл для арбалетів¹⁰⁷. Їх аналіз дещо підважив попередні висновки, що на Русі арбалет мав значно поступатися перед луком¹⁰⁸. Співвідношення наконечників обох видів у Тустані сягає 73 екземпляри проти 41¹⁰⁹. М. Рожко пояснював це специфікою самої наскельної фортеці, що забезпечувало можливість максимально ефективно використовувати зброю дальнього бою¹¹⁰.

Треба мати на увазі також очевидне походження самих зразків не тільки з місцевого військового середовища, а й нападників із сусідніх Польщі та Угорщини: знані перипетії історії Перемишльської землі створювали для цього немало відповідних різномірних підстав.

Не випадало би відкидати також відносної близькості Перемишльської землі до країн Європи, звідки арбалет міг бути запозичений значно швидше, аніж в інших руських землях. Окрім того, варто відзначити, що арбалет, як ніяка інша зброя дальнього бою, надавався для оборони пунктів сталого опору, стін, валів, веж та будь-яких фортифікацій, мережа яких, про що вже йшлося, була дуже розвинутою на шляхах і прикордоннях Перемишльської землі. Не останнім чинником виявляється також і поширення від XII ст. удосконалених обладунків "броні дощаті"¹¹¹.

¹⁰⁷ Рожко М. Зброя дальнього бою... С. 287–311.

¹⁰⁸ Медведєв А. Ф. Ручное метательное оружие... С. 98.

¹⁰⁹ Рожко М. Архитектура... С. 200.

¹¹⁰ Там само. С. 201–203.

¹¹¹ Там само. С. 207.

Найцікавішим відкриттям є те, що в процесі металографічного і хімічного аналізу наконечників арбалетів із Тустані частину з них ідентифіковано як привізні, а частину – місцевого виробництва¹¹². Це підтверджують і знахідки стріл для арбалетів на території кузні в “окольному городі” Тустані, яка, очевидно, призначалася для обслуговування потреб фортеці і її гарнізону¹¹³. У цьому контексті варто згадати прикрашений наконечник болта, виявлений у Кросно¹¹⁴ (Рис. 3). Там віднайдено так само цілу колекцію холодної зброї (меч, чекан, сокира), фрагмент кольчуги та частини кінської упряжі. Знахідки кінської упряжі як елементу мілітарної технології середньовіччя також часто трапляються на теренах, підконтрольних Перемишлеві¹¹⁵.

Отже, з огляду на багатий археологічний матеріал, виявлений у межах укріплених пунктів Перемишльської землі, видно, що на цих територіях використовувався увесь стандартний комплекс озброєння професійного воїна¹¹⁶, а особливо далекобійна зброя – арбалети, які могли сходи потрапити за посередництва Чехії та Угорщини¹¹⁷. Згодом мало також налагодитися власне виробництво, пов'язане із розвитком укріплень.

Забезпечення оборонних городищ перемишльського регіону та їх гарнізонів у передгір'ї Карпат і на Розточчі потребувало постійного поповнення як провізією, так і масовими предметами озброєння.

Як відомо, головні види зброї професійного дружинника, зокрема меч, як правило, були привізними і лише зрідка могли виготовлятися на місці. Це стосується й багатих засобів захисного спорядження, насамперед шоломів¹¹⁸. Проте такі види воїнського оснащення, як списи, бойові сокири, булави, сулиці, щити, кольчуга та різноманітні наконечники стріл й болти арбалетів вживалися масово¹¹⁹, тому повинні були якщо не виготовлятися, то, як мінімум, ремонтуватися неподалік укріплень. Дослідження наконечників стріл для арбалетів і луків з Тустані, що їх провів М. Рожко, довели виробництво деяких із них місцевого кричного заліза¹²⁰. Це, на нашу думку, закономірно, оскільки закупівля озброєння широкого житку у сусідів була б надто затратною, тому, без великого сумніву, можна припустити виробництво такого спорядження на місці.

Ремісничий і матеріальний потенціал Перемишльської землі забезпечував змогу виготовляти масові види зброї. Свідченням цього може бути, зокрема, відкриття цілої низки ремісничих поселень вздовж р. Бугаївка, в районах сіл Черчик, Рогізно, Поруденко та Прилбичі на Розточчі¹²¹.

¹¹² Рожко М. Архітектура... С. 212–215.

¹¹³ Його ж. Тустань... С. 117.

¹¹⁴ Kotowicz P. N., Muzyczuk A. Militaria średniowieczne z Królewskiego Miasta Krosna *Acta Militaria Mediaevalia*. Т. 4. Kraków; Sanok, 2008. S. 125–166.

¹¹⁵ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 108–109; Kotowicz P. N. Wojowie i guszerze.; Терський С. В. Зброя та дружинне спорядження з розкопок городища “Замчисько” (м. Судова Вишня) у фондах ЛІМу Наукові записки (Львівський історичний музей). Вип. 17. Львів, 2017. С. 4–22.

¹¹⁶ Киртичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1: Мечи и сабли IX–XIII вв. Археология СССР. Свод археологических источников. Москва; Ленинград, 1966; Киртичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение Древняя Русь: Город, замок, село. Археология СССР / Под. ред. Б. А. Кольчи-

на. Москва, 1985; Киртичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. Ленинград, 1976.

¹¹⁷ Рудий В. Господарство та торговельні зв'язки населення Перемишльської землі в IX–XIII ст. Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 37, ч. 1. Львів, 2002. С. 71–85; Його ж. Перемишльська земля... С. 132–135.

¹¹⁸ Козак М. Торгівля зброєю на Русі в X–XIII ст. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Вип. 21. Харків, 2019. С. 63–70.

¹¹⁹ Киртичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2: Копія, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е 1 – 36.1. Москва; Ленинград, 1966.

¹²⁰ Рожко М. Зброя дальнього бою... С. 287–311.

У Прилбичах в урочищі “Коблів” виявлено рештки великого залізоплавильного горна зі слідами залізного шлаку та вугілля. Тому варто привернути увагу до топоніму села, що, як можна припустити, походить від слов'янського поняття “прилба” – шолом¹²².

Очевидно, ремісничі поселення Розточчя виникли з трьох причин.

По-перше, значні поклади кричного заліза в долині річки Верещиця знаходяться на глибині 1 метр від сучасної поверхні. Це сприяло обробленню сировини безпосередньо вже на місці. Цінність заліза як сировини і зброї як виробу на Русі зумовлювались також і недосяжністю температури плавлення заліза 1539°C до винайдення повітряних міхів з водяним приводом у XV ст.¹²³ Натомість болотна руда вміщувала 18–40% заліза і була технічно придатна для плавлення¹²⁴. Залізо відділялося від руди при температурі 400°C, а при 700–800°C утворювалася тістоподібна маса-криця¹²⁵.

По-друге, потреба в забезпеченні власних дружин озброєнням. Можливо, ремісничі центри з виготовлення простих предметів озброєння масового вжитку знаходилися безпосередньо в городищах, які були місцем перебування княжих дружин.

По-третє, йшлося про належне забезпечення необхідною сировиною ремісничих центрів великих міст князівства.

З огляду на тісні зв'язки Перемишльської землі з Чехією, Польщею та Угорщиною, пов'язаними торговельними інтересами¹²⁶, та наявний археологічний матеріал із перелічених пам'яток, можна стверджувати, що місцеве боярство формувало ринок для збуту продукції європейських зброярень. До таких виробів, перш за все, варто віднести європейські зразки мечів (або такі, які мають європейські аналогії) та зброю дальнього бою, арбалети. Очевидно, таке наступальне озброєння, як списи і сулиці, бойові сокири, булави й простіші засоби захисту, як кольчуги, панцирі, щити й шоломи могли виробляти у межах самого князівства, з огляду на недоцільність частої їхньої закупівлі, необхідність постійного ремонту та виробництво індивідуально під мірки кожного дружинника.

Мабуть, саме у зв'язку із злагодженою військовою системою, мережею укріплених пунктів та ремісничим потенціалом у сфері обробітки металів і виробництва зброї у поєднанні із контролем торговельних шляхів Перемишльська земля зберігала певну умовну або фактичну окремішність навіть після приєднання її до Галицького князівства в XI ст. і подальшого включення до складу Галицько-Волинської держави наприкінці XII ст.

Можливо, деякі оборонні пункти східних рубежів втратили значення у середині XII ст., коли Перемишльська земля як волость об'єдналася зі Звенигородською волостю у складі Галицького князівства¹²⁷.

¹²¹ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 95.

¹²² Худаш М. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів. Київ: 1991. С. 188; *Przyłbice Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. Т. 9. Warszawa, 1888. S. 214–215.

¹²³ Войтович Л. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного універси-*

тету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 27. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 230.

¹²⁴ Рудий В. Перемишльська земля... С. 118–135.

¹²⁵ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. Москва, 1948. С. 123.

¹²⁶ Рудий В. Господарство... С. 71–85; Його ж. Перемишльська земля... С. 132–135.

¹²⁷ Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 63.

Невипадковим видається і те, що впродовж XII–XIII ст. між Верхнім Дністром та Карпатами активізувалася політика центральної князівської влади на розселення полонених як залежного населення¹²⁸. Контингент населення тут складався із княжих дружинників, дворян та рядовичів. Останні займалися промислами і, втім, обробітком болотної руди¹²⁹.

Очевидно, домен галицьких князів на Прикарпатті був покликаний відібрати ініціативу обробітку сировини від бояр Перемишльської землі.

Відтак, Перемишльська земля, знаходячись на найважливіших торговельних і стратегічних шляхах, з мережею укріплених поселень, мала значний ремісничий та економічний потенціал, володіла високим рівнем обороноздатності. Саме це зумовило її певну політичну незалежність та триваліший час забезпечувало силу місцевого боярства. Оборонна система західних теренів зберегла стабільний рубіж Русі по річках Вепр, Віслок, Сян. Це знайшло своє відображення згодом у кордонах Руського воєводства між Краківським і Люблінським воєводствами, які залишилися у тих самих межах аж до 1772 р.¹³⁰

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

¹²⁸ Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 148–153.

¹²⁹ Його ж. Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII–XIII ст.

Фортеця. Збірник заповідника "Тустань". Кн. 2. Львів, 2012. С. 156.

¹³⁰ Його ж. Галич у політичному житті... С. 62.